

MÁRTÍRIUM ÉS EMLÉKEZET
PROTESTÁNS ÉS KATOLIKUS NARRATÍVÁK A 15–19. SZÁZADBAN

Szerkesztette:
Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Orsolya

LOCI MEMORIAE HUNGARICAE

3.

SOROZATSZERKESZTŐK:

Fazakas Gergely Tamás, Száraz Orsolya, Takács Miklós és S. Varga Pál

Mártírium és emlékezet Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században

Szerkesztette:

Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Orsolya

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2015

A kötet megjelenését
a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének
OTKA 101840 számú pályázata támogatta.

A kötet tanulmányait lektorálták:
Balázs Mihály, Bitskey István, Bozzay Réka,
Heltai János, Imre Mihály, Medgyesy-Schmikli Norbert, Pete László,
Szabó András, S. Varga Katalin

A névmutató elkészítésében közreműködött:
Gesztelyi Hermina

A címlapon látható metszetek forrásait lásd
a kötet 141., 146., 271–272. lapjain.

ISSN 2064-549X
ISBN 978 963 318 465 3

© Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

Kiadta a Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press
www.dupress.hu

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi

Műszaki szerkesztő: M. Szabó Monika

Készült a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzemében, 2015-ben

Tartalom

Előszó	9
Evangelikusok	
Fabiny Tibor: Mártírium mint szó és tett William Tyndale életében és halálában	15
Csepregi Zoltán: „Lutherani omnes comburantur”: Legenda, források, rekonstrukció.....	30
Guitman Barnabás: A libetbányai vértanúk történetének szöveg hagyománya.....	41
Reformátusok	
Mester Béla: Szegedi Kis István életrajza mint protestáns szenvedéstörténet	53
Restás Attila: Konfesszionalitás és mártírológia Keckermann retorikai műveiben	63
Pénzes Tibor: Szabolcs: Kecskeméti Alexis János és Magyar István wittenbergi történelemszemléletbe ágyazott mártírium-felfogása	72
Martis Zsombor: „Nagyob kű emelés is kell a Sion vára rakására”: Próféta szerepek mint a mártíromság előképei Czeglédi István 1659-es műveiben.....	79
Bretz Annamária: Bod Péter historia litteraria-programjának mártírológiai vonatkozásairól.....	90
Győri L. János: Gondolatok Szikszai György <i>Mártírok oszlopa</i> (Pozsony, 1789) című könyvének újraolvasása kapcsán.....	100
Protestáns gályarabok	
Mihalik Béla Vilmos: Az 1674. évi gályarabper előzményei és a bécsi udvar.....	111
Imre Mihály: Johann Simonides Nápolyban: A mártírológiai elbeszélés egy változata a 17. században.....	121
Bujtás László Zsigmond: A gályarab prédikátorok mártíromsága és a holland közvélemény a 17–18. században.....	137
Pintér Márta Zsuzsanna: Theatrum Eperjesiensis: A gályarab-sorsok színpadi narrációja	154
Csorba Dávid: Svájci források a magyarországi gályarabok történetének kutatásához.....	166
Fazakas Gergely Tamás: A gályarabok emlékezete és a református egyház történet-írás a 19. század második felében.....	179

Unitáriusok

Keserű Gizella: Mártírok és korai unitáriusok.....	197
Túri Tamás: Apokalipszis és mártíromság az unitáriusoknál: Egy 18. századi unitárius prédikációs kötet tanulságai.....	213

Katolikusok

Puskás István: Konstantinápoly panasza: Bizánc eleste a 15. századi itáliai lamento-irodalomban.....	225
Bitskey István: „In memoriis martyrum”: Pázmány és a katolikus mártírológia ...	237
Száráz Orsolya: A kassai jezsuita mártírok kultusza a 17–18. században	254

A kötet szerzői.....	274
-----------------------------	------------

Névmutató	276
------------------------	------------

Konfesszionális és mártírológia Keckermann retorikai műveiben

Jelen dolgozatban a kora újkori mártírnarratívákat vizsgálom Bartholomaeus Keckermann (1572–1609) heidelbergi, majd danckai professzor három retorikai művében. Egyrészt a *Systema Rhetoricae*¹ és a *Rhetorica Ecclesiastica*² című, egymással is szoros kapcsolatban álló, szinte közös fejezeteket is tartalmazó elméleti összefoglalásokat vizsgálom, másrészt a már Keckermann halála után tanítványa, a danckai Petrus Lossius által megjelentetett, ugyancsak Hanauban közreadott *Dispositiones orationum*³ című beszédvázlat-gyűjteményt, a szónoki beszédek szerkezeti egységeit elemző gyakorlókönyvet mutatom be. A fenti Keckermann-művek részleteit úgy választottam ki, hogy segítségükkel a 16–17. század fordulójának protestáns mártírológiai témái kerüljenek előtérbe.

A retorika interkonfesszionális és a konfesszionális elemek Keckermann retorikaiban

Jól ismert a retorika interkonfesszionális jellege a kora újkori retorikatörténetben. Thomas M. Conley például egyenesen arról ír a református Keckermann-nal kapcsolatban, hogy sokkal több köze van a jezsuita kortársaihoz, mint a reneszánsz kor vezető elméletíróihoz vagy éppenséggel Ramushoz – már ami az affektusok tanát illeti.⁴ Deborah Shuger megfigyelése szerint Keckermann – a megszemélyesítés, a párbeszéd és a *hypotyposis* mellett – az expresszív és dramatikus beszédalakzatokat javasolja a keresztény szónoknak – akárcsak a trienti zsinat utáni katolikus szerzők, s retorikái erősen élnek az affektív elemekkel.⁵ Az ugyancsak amerikai szerző, Jameela Lares szintén azt emeli ki a *Rhetorica*

¹ Bartholomaeus KECKERMANN, *Systema Rhetoricae, in quo artis praecepta plene et methodice traduntur, et tota simul ratio studii Eloquentiae tam quoad Epistolas et Colloquia familiaria, quam quoad Orationes, conformatur, modusque ostenditur et Oratores dextre legendi et resolvendi, denique et Locos Communes Oratorios concinnandi*, Hanoviae, Petrus Antonius, 1618. (A Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár G2138 helyrajzi számú példányát használtam.)

² Bartholomaeus KECKERMANN, *Rhetoricae Ecclesiasticae, sive Artis formandi et habendi conciones sacras, libri duo*, Hanoviae, Guilielmus Antonius, 1604. (Az ELTE Egyetemi Könyvtár Bar 09827/c2 helyrajzi számú példányát használtam.)

³ Bartholomaeus KECKERMANN, *Dispositiones orationum, sive Collegium Oratorium de rebus variis et cognitione dignis*, Hanoviae, Guilielmus Antonius, 1615. (Az ELTE Egyetemi Könyvtár Ha 745 helyrajzi számú kolligatúráját használtam.)

⁴ Thomas M. CONLEY, *Rhetoric in the European Tradition*, Chicago, University of Chicago Press, 1994, 159.

⁵ Deborah K. SHUGER, *Sacred Rhetoric: The Christian Grand Style in the English Renaissance*, Princeton, Princeton University Press, 1988, 91.

Ecclesiasticáról írt tanulmányában, hogy Keckermann – katolikus retorikaszerzőkhöz hasonlóan – elsősorban az egyházatyákra hivatkozik (Augustinus, Gregorius Nazianzenus, Gregorius Magnus, Chrysostomus), és az aristotelési *Rhetorikára* alapozva a retorikai invenció szerepét emeli ki.⁶

Az érzelmek felkeltésére az invencióban tárgyalt *amplificatio* és *exaggeratio* alakzatai a legalkalmasabbak. Keckermann retorikáiban Rudolf Agricolától idézi: „Az amplifikálásnak a legjobb módja az, amikor azt a dolgot, amiről beszélünk, részeire bontjuk, és a nemet (genus) a fajtáin (species) keresztül mutatjuk be, a fajtát pedig oszthatatlan részeinek rendjei (ordines) és osztályai (classes) alapján, az egészet a részein keresztül mutatjuk be, a részt pedig az egyedi dolgok rendje és felosztás alapján, a fontos egészet a fontos részein keresztül, a lényegest a lényeges részein keresztül.”⁷ Szellemesen jegyzi meg Lares, hogy a keckermanni retorikák *amplificatio*-fejezete maga is amplifikált, igen nagy terjedelemben foglalkozik a kérdéssel (az *Ecclesiasticának* kb. tizedét teszi ki az *amplificatio*).⁸

A Keckermann által is idézett egyházatyák hívják föl arra a figyelmet, hogy ebből a szempontból is megtörténik az egyháztörténet protestáns átértelmezése, s ezzel párhuzamosan a görög és latin egyházatyák művei a mártírnarratíva megalkotásában nemcsak a katolikus, hanem a protestáns szerzők számára is például szolgálnak a kora újkorban.⁹

A *Systemában* és az *Ecclesiasticában* egyaránt megtalálható példák, beszédrészletek közül többnek is témája Krisztus szenvedéstörténete. A jelenséget három rövid részlet alapján mutatom be:

„Olykor különösen az előidéző és a végső okból vett bővítést alkalmazzuk a beszédben. Ha valaki Krisztus szenvedéseit akarja előadni, a szenvedésnek az előidéző okaiból veheti az amplifikációkat, mert a szenvedés Krisztus lelkében keletkezett, amikor megtapasztalta azt a rettenetes isteni haragot, és belekóstolt abba az örökös büntetésbe, amit mi, bűnösök, megérdemlünk. De szenvedésének testi okai is voltak, mert kifícamodott és megfeszült minden tagja, idege, ere, sat. Ugyanígy, ha valaki a hatásával akarja érzékeltetni a kegyetlenséget, mert ez adja vissza az emberek kétségbeeső és felkavarodott érzéseit, ezt a hatást vagy előidéző okot fogja bővíteni, mivel az istentelen embereknek sem Isten, sem ember semmi jót nem tud ígérni.”¹⁰

⁶ Jameela LARES, *Classical and Christian Conflicts in Keckermann's De Rhetoricae ecclesiasticae utilitate = Advances in the History of Rhetoric: The First Six Years*, eds. Richard Leo ENOS, David E. BEARD, West Lafayette (IN), Parlor Press, 2007, 206.

⁷ „Optimus amplificandi modus est, cum rem de qua dicimus in partes spargimus, atque ita genus diducimus per suas species, speciem per ordines et classes individuorum; totum essentiale per suas partes suas essentielles, integrale per partes suas integrales.” KECKERMANN, *Systema Rhetoricae*, i. m., 75; magyar fordításban: *A retorika rendszere* (ford. RESTÁS Attila) = *Retorikák a reformáció korából*, szerk., vál., bev. tan., jegyz. IMRE Mihály, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000 (Csokonai Universitas Könyvtár, Források, 5), 195.

⁸ LARES, i. m., 205.

⁹ Vö. D. TÓTH Judit, *A kora keresztény mártírság kérdései Boudewijn Dehandschutter kutatásainak tükrében*, *Studia Litteraria*, 2012/3–4 (*Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. CSORBA Dávid, FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, TÓTH Zsombor), 267–280.

¹⁰ „Ut, si quis explicet thema de Passione Christi, poterit amplificationes ducere ex causis efficientibus istius Passionis; quod nempe passio in anima Christi orta sit, ex intuitu, horrendae irae divinae et gustu quodam

„Például, ha valaki azt akarja bizonyítani, hogy *Krisztust a leglángolóbb szeretettel kell szeretni*, azzal érvel, hogy értünk, bűnösökért szenvedte el a legsúlyosabb szenvedést. Ezt az argumentumot bővíti Krisztus szenvedésének a felosztása a testi és lelki szenvedésről, amit így lehet mondani: Vajon ki az, aki nem a leglángolóbb szeretettel szereti őt, aki értünk lelkileg szenvedett, akit iszonyatos módon kereszt-re feszítettek, aki megtapasztalta az örök büntetést, aki kiállta az isteni haragnak az elviselhetetlen súlyát, aki testileg is szenvedett, elviselve esendőségét, a siránkozást, a könnyeket, a fáradalmakat, a virrasztást, az éhséget, a szomjúságot, a megvetést, a becsmérést, a véres verejtéket, a bilincseket, a köpdősést, az ökölcsapásokat, a megvesszőzést, azt, hogy szentséges fejét töviskorona szaggatja, a keresztthordozást, azt, hogy kezét, lábát szegekkel verték át, azt, hogy minden idegszála, ízülete a fájdalomtól megfeszült és kifordult, a gúnyos megjegyzéseket, miközben haldokolt, végül keresztthalálát átkozódások közepette.”¹¹

„Hypotyposisról beszélünk, ha egy dolgot vagy tettet bővebben adsz elő. Például, ha valaki azt akarja bizonyítani, hogy *Krisztust a legnagyobb szeretettel kell szeretni, mert értünk szörnyű keresztthalált vállalt*, ezt az argumentumot, érvet úgy kell hosszasan dilatálni, hogy olyan szenvedéllyel fested le Krisztus szenvedéseit, mint Augustinus: »Nézd a keresztben függő Krisztus sebeit, a haldokló Krisztus vérét, a megváltó Krisztus jutalmát, a feltámadó Krisztus sebhelyeit. A feje lehanyatlik, hogy megcsókolják, a szíve megnyílik, hogy szeressék, a kezeit ölelésre tárja. Az egész test a megváltást példázza: meg kell ezt fontolni, és vizsgálj meg a szíved mérlegén, hogy egészen a szívedbe záradj Öt, akit éretted szegeztek a keresztfára.«”¹²

aeternarum poenarum, quos peccatis nostris meriti eramus. Respectu vero corporis, passio orta sit ex distractione et distentione omnium membrorum, nervorum, venarum et arteriarum etc. Sic si quis velit explicare impietatem a proprio effectu; nempe quod reddat hominum conscientias afflictas et turbatas, dilatabit hunc effectum vel causam efficientem: quia nempe impii nihil boni sibi possunt polliceri, neque de Deo, neque de hominibus.” KECKERMANN, *Systema Rhetoricae*, i. m., 72; magyar fordításban: *A retorika rendszere*, i. m., 193.

¹¹ „E. g. si quis probare velit, *Christum ardentissime amore complectendum esse*, inde ducto argumento, quia pro nostris peccatis gravissimam passionem sustinuerit. Amplificabit istud argumentum divisione passionis Christi, in passionem animae et corporis, atque ita dicit: Ecquis non ardentissimo amore complectatur eum, qui pro nobis passus est in anima sua, horribiles cruciatus, tentationes et gustum aeternarum poenarum; qui onus irae divinae intolerabile sustinuit, qui in corpore suo toleravit plurimas infirmitates, eiulatum, lacrymas, defatigationes, vigiliis, famem, sitim, contemptum, ignominias, sudorem sanguineum, vincula, consputationes, colaphos, virgas, lacerationem sanctissimi capitis per coronam spineam, baiulationem crucis, transfixionem clavorum per manus ac pedes omnium nervorum et artuum, saevissimam distractionem et distorsionem, sarcasmos acerbissimos in ipso agone, mortem denique plenam cruciatuum, plenam maledictionis.” KECKERMANN, *Systema Rhetoricae*, i. m., 75; magyar fordításban: *A retorika rendszere*, i. m., 195. (Kiemelés tőlem: R. A.)

¹² „Hypotyposis idem est, ac si dicas pictura alicuius rei gestae et eius latior diductio. E. g. si quis probet *Christum summo amore complectendum esse, quia pro nobis horribiles cruciatus sustinuerit*, poterit latius hoc argumentum dilatare, depingendo istam Christi passionem, sicut alicubi facit Augustinus, cum ita inquit: Inspice vulnera pendens Christi, sanguinem morientis, precium redimentis, cicatrices resurgentis: caput habet inclinatam ad osculandum, cor apertum ad diligendum, manus extendas ad amplectendum, totum corpus expositum ad redimendum: haec quanta sint, cogita, haec in statera cordis tui perpende, ut totus sibi figatur in corde, qui pro te fixus fuit in cruce.” KECKERMANN, *Systema Rhetoricae*, i. m., 85–86; magyar fordításban: *A retorika rendszere*, i. m., 203–204. (Kiemelés tőlem: R. A.)

A mártíromság kérdése, a hitvallás és tanúbizonyság Jézus Krisztus igazságáról, amelynek az egyik lehetséges változata akár a tényleges vértanúság és a hitért vállalt szenvedés is lehet, összekapcsolódik Jézus szenvedésével és halálával. Jézus Krisztus szenvedésének részletező leírása retorikai szempontból rokon a mártírtörténetek leírásának részletezésével. Az Agricolától átvett Krisztus-szenvedéstörténet után közvetlenül következik a Makkabeusok szenvedésének a leírása:

„Más példát vehetünk Gregoriusnak a hét Makkabeus-fivérrel szóló beszédéből, akiknek az édesanyját azért dicséri, mert különösen erős lelkű volt, amiről bizonyosságot is tett, amikor végignézte fiainak szigorú büntetését. Ezt a dicsérő argumentumot bővíti a büntetésnek a részeivel, így: Ennek az anyának az állhatatosságát nem lehetett semmivel megingatni és megtörni. Nem törték meg sem a kínzóeszközök, amivel végtagjaikat törték, sem az előhozott kerekék, sem az éles vaskörmök, sem a dühös vadállatok, sem a kihegyezett kardok, sem a forró fazekak, sem a lángra kapott olaj, sem a kegyetlen csatlósok, sem az embertelen hóhérok, sem a testrészek feldarabolása, sem a szétmarcangolt hús, sem a patakozó vér.”¹³

Ez a példa azon hagyomány alapján kapcsolható a mártírtörténetekhez, amely a zsidó vértanúkat keresztény mártírokká formálta át. A történet egy variánsát Rotterdami Erasmus rendezte sajtó alá. Az ifjakat kivégző Antiokhosz fontos szerepet kap a Carion-krónikában is: a wittenbergi történelemfelfogás szerinti harmadik világbirodalom végén uralkodik, személye így lesz jelentős az apokaliptikában. Ahogyan Ács Pál megállapította, ebből az eredendően zsidó filozófiai műből katolikus átdolgozáson keresztül hamisítatlan protestáns példázat lett, a Makkabeusok által fölkinált magatartásminta pedig egyúttal Krisztus követése volt.¹⁴

A bővítés alakzatai Keckermann beszédvázlat-gyűjteményében

A két rendszerező retorikakönyv példái után a *Dispositiones orationum* – alcíme alapján *Collegium oratorium* – beszédvázlat-gyűjtemény néhány részletét értelmezem. A tankönyv összesen ötvenegy témát fejt ki a „gyakorlás végett”, melyek között egyrészt bibliai történetek és a római történelemből vett példák, másrészt a szerző saját korához közelítő, kortörténeti érdekességű események elbeszélései szerepelnek.¹⁵ A kötet előszava Johann

¹³ „Aliud exemplum sumamus ex oratione quadam Gregorii de septem fratribus Maccabeis, quorum matrem laudat a singulari animi robore, quod ostendit in gravissimo supplicio filiorum suorum septem, cuius spectatrix fuit. Atque hoc argumentum laudis amplificat per partes istius supplicii, hoc modo: Matris istius constantiam nihil emollire, nihil flectere potuit. Non instrumenta luxandis artubus accomodata, non rotae propositae, non ferrearum ungulatum acies, non furentes bestiae, non enses, qui acuebantur, non ferventes ollae, non spumans ad flammam oleum, non urgentes saevissimi satellites, non crudelissimae carnifices, non membra quae discerpebantur, non dilaniatae carnes, non diffuentes sanguine rivi.” KECKERMANN, *Systema Rhetoricae*, i. m., 76; magyar fordításban: *A retorika rendszere*, i. m., 195; ugyanezt a példát Keckermann *Rhetoricae Ecclesiasticae* című műve is idézi: i. m., 94.

¹⁴ Az Erasmus-kiadás nyomán született átdolgozások (Sztárai Mihály, Bornemissza Miklós, Zombori Antal) értelmezése további szakirodalommal: Ács Pál, *A Szent Makkabeusok nevei = „Az idő ósága”: Történetiség és történetsszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., Osiris-2000, 2001, 165–185.

¹⁵ Ilyenek például a Móric szász választó és Albert, brandenburgi örgróf közti 1553. évi csata, a Nassaui Móric és Albert főherceg közti 1600. évi csata, vagy az I. Zsigmond lengyel király tetteinek a leírása.

Sturmnak a lauingeni iskola megnyitására írt beszédére is utal, ez is az egész műnek a konfesszionális színezetét erősíti.¹⁶ Ugyanakkor a református önértelmezés szempontjából meghatározó egyéb szövegek is helyet kapnak a feldolgozandó témák sorában. Ezekből négyet emelek ki:

(1) Az első Phokasz császár története,¹⁷ amelynek egyik ismert feldolgozása ugyancsak a Carion-krónikából származik. Phokasz ugyanis meggyilkolja elődjét, Mauritius császárt, valamint annak egész családját. A Keckermann-mű a margón megadott forrásmegjelölés szerint a Carion-krónikán alapszik. Phokasz egy alacsony származású katona, „árulás útján került a trónra, aki illegitim uralmát még azzal is tetézte, hogy hatalmához a pápától kért elismerést. Ez az oka annak, hogy a történet helyet kapott a lutheránus történet szemléletben is” – foglalja össze Őze Sándor a Phokasz-epizód jelentőségét.¹⁸

A beszédvázlat-gyűjteményben közölt történet kerek, mindhárom nagy szerkezeti egység (*exordium*, *tractatio*, *peroratio*) kidolgozása szerepel benne, s a szerző fölhívja a figyelmet a szöveg bővítésének a lehetőségére. Például azt ajánlja, hogy a bevezetésben az általános emberi tulajdonságokból induljunk ki, mert a nagy fejedelmek halála mindig csodálatot és megindulást vált ki az egyszerű hallgatóságából.

A tárgyalást amplifikálhatjuk a császár leírásával, a gyilkosság megelőző okainak elősorolásával, a gyilkosság előjeleinek ismertetésével vagy a következmények leírásával, hiszen Phokasz adományozta III. Bonifác pápának az egyetemes püspöki címet. De igen részletesen exaggerálja magát a gyilkosságot is: „Mauritius császárt idős korában, a gyermekeivel, sőt a feleségével együtt ölték meg a szolgái, sőt – a tengerparton – egész Konstantinápoly szeme láttára, ami azt is jelenti, hogy Ázsia és Európa szeme láttára ölték meg.”¹⁹ A befejezésben pedig az erkölcsi tanításra és az érzelmekre hatásként a könyörületesség fölkeltésére tesz javaslatot.

(2) A második kiemelt téma (*Az Alcyon madár részletező leírása, amely a téli napforduló idején a tengeri sziklákon rakja a fészket és költi ki fiókáit*)²⁰ szintén nem ismeretlen a korszakkutatásban.²¹ Az antik mitológián és ennek a hagyománynak a későbbi feldolgozásán alapuló keresztény szemlélet egyrészt a téli napfordulóhoz kapcsolódó ünnepkört (a kará-

¹⁶ Anton SCHINDLING, *Johannes Sturm, das Gymnasium in Lauingen und die Jesuiten in Dillingen = Johannes Sturm (1507–1589): Rhetor, Pädagoge und Diplomat*, hg. Matthieu ARNOLD, Tübingen, Mohr Siebeck, 2009 (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation, 46), 261–292; Sturm művének magyarországi vonatkozásairól: IMRE Mihály, *Strassburgi Sturm-hatások és minták Szenci Molnár Albert műveiben* = I. M., *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Hernád, 2012 (Nemzet, egyház, művelődés, 7), 217, 223–225.

¹⁷ *Hypotyposis interfecti a Phoca Imperatoris Mauritii cum coniuge et liberis* = KECKERMANN, *Dispositiones orationum*, i. m., 21–25.

¹⁸ ŐZE Sándor, *Fokasz császár szerepe az európai és magyarországi protestantizmus történet szemléletében = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, II, 526–534.

¹⁹ KECKERMANN, *Dispositiones orationum*, i. m., 24. Ahol a fordító neve nem szerepel, ott az idézetet saját fordításomban közlöm.

²⁰ *Hypotyposis Alcyonis sive Alcedonis brumali tempore in scopulis marinis nidificantis et pullos suos excludentis* = KECKERMANN, *Dispositiones orationum*, i. m., 70–74.

²¹ VÖ. CSORBA Dávid, *A város ó-új jelképe: a jégmadár (Halcyon)* = Cs. D., *A zászlós bárány nyomában: A magyar kalvinizmus 17. századi világa*, Debrecen – Bp., Debreceni Egyetem Történelmi Intézet – Kálvin Kiadó, 2011 (*Speculum Historiae Debreceniense*, 6), 64–72.

csonttól az újévig, majd a vízkeresztig tartó időszakot) Halcyoniának nevezte,²² másrészt a keresztény, s benne a református önértelmezés szerint is a Halcyon madár az igaz egyház szimbólumaként jelenik meg.²³ Csorba Dávid meglátása szerint a jégmadár mint „az utolsó idők üldözött igaz egyházának, a »vitézkedő Anyaszentegyház«-nak a jelképévé vált, ez pedig a protestáns történelemszemlélet, azon belül is a mártírkép meghatározó jegye”.²⁴

A mintabeszéd bevezetésében a szerző az év legszomorúbb részével állítja szembe az isteni gondviselésnek azt a jóságát, hogy a jégmadár kiköltheti a fiókáit, ami kétségkívül jelzi az isteni kormányzás hatalmas erejét.

A tárgyalás legfontosabb részlete, hogy a Halcyon madár – a köztük lévő hasonlóságok miatt – az egyházra applikálható. Ezt a gondolatot is több pontba bontva fejti ki: az egyház is a háborgó tengeren fészkel és költ, ugyanis a földi birodalmakban is zavargások, nyugtalanságok közepette szerveződik. Az isteni gondviselés kétheti nyugodt időt enged a madárnak a fészekrakásra, költésre. Ugyanígy engedtetik meg az egyháznak is ez a nyugalmas időszak, hogy iskolákat alapítson, az ifjúságot nevelje, Isten igéjét tanítsa és terjessze.

A befejezésben kell sort keríteni a tanításra és az érzelmek fölkeltesére: ez utóbbi itt a könyörgést jelenti, azaz az embereknek azért kell imádkozni, hogy Isten hosszabbítsa meg számukra a nyugalom, a Halcyonia idejét.

(3) A harmadik téma (*Annak a főbenjáró büntetésnek a leírása, amelyet ártatlanul szenvedett el Lady Jane Grey*²⁵) már igazi szenvedéstörténet: Lady Jane Grey története, aki VI. Edward halála után mindössze kilenc napig volt Anglia uralkodója, s a katolikus Mária királynő végeztette ki.²⁶ A keckermanni leírás megadja a szöveg forrását, John Foxe *Mártírok könyvét*.²⁷

A mintabeszéd bevezetése szerint egész Európában nincs még egy olyan királyság, ahol több királyi vér ömlött volna ki, mint Angliában. A tárgyalás igen terjedelmes, az előzmények leírása után Suffolk hercegének a lánya, Lady Jane Grey (Domina Johanna Graia) fogságba vetését és kivégzésének részletezését tartalmazza. A mintaszöveg méltatja

²² Noha Csorba tanulmánya hatalmas forrásanyagot dolgoz föl, példáinak száma bővíthető, például egy naplóban időmegjelölésként (bár évszám nélkül) olvasható: „29. Dec. NB. Hoc die, finiuntur dies Halcyoniades, sive Brumales vocati”. *Diarium Briccii Kokavini et aliorum = Naplók és útleírások a 16–18. századból*, kiad. SZELESTEI N. László, Universitas, Bp., 1998 (Historia Litteraria, 6), 53.

²³ A Keckermann ellen több vitairatot is megjelentető Jakob Martini wittenbergi professzort cáfoló Csanaki Máté-mű utalása is alighanem ebben a jelentéskörben mozog: „Nem rémül meg jobban az ellenséges tenger viharaitól, vagy az ellenség fegyvereitől, mint a jégmadár fészkei [quam nidi Halcyonii] vagy az a lindosi Athénének szentelt len mellvért, amelyet énekekkel tisztelnek.” (Tóth Orsolya ford.) Matthaeus Mant. CHANAKIUS, *Controversiae partim logicae et philosophicae, partim etiam theologiae*, Lugduni Batavorum, Ioannes Cornelii, 1625, *Epistola nuncupatoria*, oldalszám nélkül.

²⁴ CSORBA, i. m., 72.

²⁵ *Hypotyposis capitalis supplicii, quo innocenter affecta est domina Johanna Graia* = KECKERMANN, *Dispositiones orationum*, i. m., 55–60.

²⁶ SZÁNTÓ György Tibor, *Anglikán reformáció és angol forradalom*, Bp., Európa, 2000, 105–107.

²⁷ Joannes FOXUS, *Rerum in Ecclesia gestarum, quae postremis et periculosis his temporibus evenerunt, maximarumque per Europam persecutionum, ac Sanctorum Dei Martyrum, caeterarumque rerum, si quae insignioris exempli sint, digesti per Regna et nationes Commentarii. Pars prima, in qua primum de rebus per Angliam et Scotiam gestis, atque in primis de horrenda, sub Maria nuper Regina, persecutione, narratio continetur*, Basileae, Nicolaus Brylinger – Ioannes Oporinus, [s. a.], 232–238.

a hölgy erényeit és műveltségét, aki egyaránt jártas volt a latin, görög és héber nyelvben, sőt képes volt latinul és görögül szónoklatot is rögtönözni. Így nemcsak a világ teremtese óta élt valamennyi asszonnyal, de akadémiai címekkel és babérkoszorúval ékesített férfakkal is föl tudta venni a versenyt. Megismerjük a történet távoli és közvetlen előzményeit: az apja Lady Jane-t Northumberland hercegének fiához adja nőül, aki azt remélte, hogy miután kizárták a trónöröklésből a spanyol Katalintól származó Máriát és a Boleyn Annától született Erzsébetet, Lady Jane-t választják Anglia királynőjének. A király halála után a nemesek egyetértésével emelték a királynői méltóságra, bár ő ezt nagymértékben ellenezte. Mária eközben csapatokat gyűjtött, a két herceget elfogatta és kivégeztette, majd Londonba visszatérve Lady Jane-t is fogságba vetette és halálra ítélte.

A fogságban Lady Jane mindent eltűrve vetette alá magát az isteni akaratnak, és az isteni sugallatból magára vállalt keresztjét hordozta. A leírás hosszasan részletezi a hölgy állhatatosságát. A börtönben keresztény lelkülettel írja leveleit, latin nyelvű verseket szerez, s azokat szavalja, végül a kivégzése előtt a néphez intéz egy kegyességgel, alázatossággal, keresztény nagysággal teli szónoklatot („orationem habuit ad populum plenam pietatis, humilitatis et gravitatis Christianae”). Igen részletes a büntetés kifejtése is: a börtönben térdepelve az 51. zsoltárt énekelte fennhangon („recitavit Psalmum 51.”); a hóhértól azt kérte, hogy gyors kézzel végezze munkáját; a kivégzése előtt, amikor térdre ereszkedett, megkérdezte a hóhértól, hogy azelőtt vágja-e le a fejét, hogy azt a tőkére hajtotta, mire a hóhér azt válaszolta, hogy nem; mikor egy kendővel takarták el a szemét és az arcát, fölkiáltott: „Mit csinálok most? Hogyan találjam meg a tőkét?”, ekkor az ott lévők megmutatták neki, hol van a tőke; mielőtt a bárd lesújtott, ő felkiáltott: „Uram, a kezembe ajánlom a lelkem!”.

Az elemzés kitér az összehasonlításból származó *exaggeratio* lehetőségére, amennyiben az ugyancsak kivégzett Boleyn Annával és Máriával, a skótok királynőjével hasonlítja össze: Boleyn Anna nem volt annyira művelt, mint Lady Jane, és idősebb is volt nála, Máriának pedig számtalan súlyos bűne volt, s már felnőtt asszony volt. Ezentúl pápista babonaságra adta magát, és az angol királynő ellen készített elő felségsértést és összeesküvést, amit, ha Lady Jane el is követett, nem a saját akaratából, hanem apja parancsából tette.

A befejezésben az együttérzésnek kell uralkodnia: egyrészt kárhoznatni kell azt a kegyetlen üldöztetést, amely Mária idején egész Anglia-szerte volt, másrészt azért kell könyörögni, hogy Isten ne büntesse Angliát azon előkelő személyek halála miatt, akiket ártatlanul, nagyrészt az Evangélium megvallása miatt gyilkoltak le.

(4) A negyedik példa a Szent Bertalan-éj részletező leírása.²⁸ A beszéd bevezetésében az egész emberi nem egyik legnagyobb gáztettének nevezi a gyilkosságsorozatot, majd azzal folytatja, hogy bárcsak soha ne kellene beszélni róla, de ha már megtörtént, akkor el kell mondani. Különös jelentőséget adhat a beszédünknek az, ha az események megtörténéseinek évfordulóján, augusztus 24-én és az azt követő napokban hangzik el.

²⁸ *Hypotyposis lanienae illius immanissimae Parisiensis, quae patrata est Anno 1572. 24. Aug. et sequentibus aliquot diebus* = KECKERMANN, *Dispositiones orationum*, i. m., 31–36.

A tárgyalást az előzmények és az okok elősorolásával kezdi (hatalmas üstökös föltűnése, a királyi esküvő terve, majd annak megvalósulása). Magát a vérengzést két részre kell bontani: egyrészt de Coligny admirális meggyilkolását kell részletezni, másrészt a megszámlálhatatlan tömegét. A gyilkosság következményei közt megemlítenedő, hogy az admirális holttestét az ablakon dobták ki, fejét levágták, amelyet azután a király a pápának küldött ajándékba. A leírást bővíteni kell a többi meggyilkolt bemutatásával is:

„Megborzad a lelkem, hallgatóim, nem tudom, mit mondjak előbb, mit később, és bizony senki sem tudja pontosan előadni, hogy milyen volt a legyilkoltak kiáltozása, milyen a haldoklók jajveszékélése, milyen az asszonyok sírása; az ablakokból, a tetőkről, a falakról fejjel lefelé hullanak a leányok, az öregeket előrángatják fekhelyeikről. Olyan nagy volt az a mézszárlás, hogy Európa legnagyobb városában egyetlen utca sem akadt, ami ne úszott volna a vérben, és nem akadt egyetlen olyan járókelő sem, aki ne vérezte volna be a lábát és lábbelijét. Végül amplifikálja az a nagyszámú ember, akiket legyilkoltak: köztük volt a jeles férfiú, Petrus Ramus, akit gladiatori kegyetlenséggel rángattak ki kicsiny szobájából, ahol lakott, először minden pénzét elszedték, majd miután megsebesítették, az ablakon kidobták, és a testét egy csapat okatlan iskolás hurcolta végig a város terein, miközben botokkal ütlegelték.”²⁹

A befejezésnek tanító jellegűnek (*didascalica*) kell lennie. Legfontosabb megállapítása, hogy a római pápa, azaz az Antikrisztus sátáni hatalmát csak efféle gyilkosságokkal lehet fenntartani; el kell ítélni az Antikrisztus uralmát, és imádkozni kell, nehogy máshol is ilyen vérengzésre kerülhessen sor.

Összegzés

A kora újkorban a mártíromság témája számtalan változatban és műfajban jelenhetett meg. A keckermanni tankönyvek nem mártírtörténetek, de vannak ilyen módon olvasható részei is. A beszédvázlat-gyűjteményből idézett részletek a katolikus–protestáns szembenállás idején, erősen polemikus közegben egy-egy, a protestáns önértelmezés szempontjából fontos szöveg retorikai elemzését végzik el abból a célból, hogy a beszédek retorikai összetettségének föltárása és tudatosítása után a tanulók maguk is képesek legyenek hasonló beszédek megalkotni. A mintabeszédek nagy hangsúlyt fektetnek az *amplificatio* alakzatainak bemutatására, amelyeknek nagy szerepük van az érzelmek fölkeltésében.

²⁹ „Horrescit mihi animus, Auditores, nescio, quid primo, quid postremo dicam: et sane nunquam vobis quisquam satis dixerit, quantus ibi fuerit mactatorum clamor, quantus morientium eiulatus, quantos mulierum ploratus: de fenestris, de tectis, de muris praecipites cadunt faeminae iuvenes, senes rapiuntur e lectis, tanta haec fuit laniena, ut nulla in urbe totius Europae maxima, non inveniretur platea, quae non flueret copiosissimo sanguine: nemo etiam ambulantium inveniretur, qui calceos et pedes sanguine non tinxisset. Denique amplificetur a praecipuis nonnullis partibus sive individuís eorum qui caesi sunt, inter quos fuit Clariss. vir Petrus Ramus, qui a lanistis in cellulam, in qua habitabat, pertractus, depensa primum pecunia omni, aliquot acceptis vulneribus de fenestra praecipitatur, et corpus eius ab insanientibus nonnullis scholasticis per urbis plateas tractum scuticis et virgis caeditur.” *Uo.*, 35.

A retorikakönyvekben az egyházatyáktól idézett részletek hasonló módon – az *amplificatio* példájaként – mutatják be Krisztus szenvedéstörténetét és kínhalálát. Mindezek arra utalnak, hogy nemcsak a vértanúk hasonlítanak Krisztusra, hanem történeteik elbeszélése, retorikai megformálása is hasonló lehet.³⁰

³⁰ Kötetünkben Fabiny Tibor ír a tipologikus gondolkodásmód lehetőségéről a mártíriumvállalás összefüggésében. (*Szerk.*)